

- **Mehmed Fıkhî el-Aynî (öl.1147/1735), *Risâle fî edebi'l-müftî***, thk. Osman Şahin, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2018. 157+39 s.

Değerlendiren: Dr. Öğr. Üyesi Mustafa HAYTA*

“Müftüler sana fetva verse de sen yine kalbine danış” (Müsned, I, 194)

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), uzun süredir “İslâm medeniyetinin İkinci Klasik Dönemi” isminde bir proje yürütüyor. Bu proje daha ziyade h. 7-13. (m. 13-19.) yüzyıllar arası (yaklaşık yedi asır) bu dönemin entelektüel birikiminin gereği gibi araştırmalara konu olmasını, ilmî ve fikrî boyutlarıyla ortaya çıkarılmasını ve halihazırdaki sorunlarımızın tespit ve çözümünde bir kılavuz olmasını hedefliyor. Üstelik bu Anadolu ile de sınırlı değil. Osmanlı coğrafyası, Sahraaltı Afrika, Delhi Sultanlığı döneminden itibaren Hint altkıtası ve Moğol istilasından sonra Orta Asya ve İran'a odaklanıyor. Proje kapsamında kataloglama, telif, tercüme türünden yayın faaliyetleri devam ediyor. Ayrıca bu kapsamda şu ana kadar 3 defa Uluslararası Osmanlı Türkçesi Tenkitli Neşir Kursu ve birisine benim de katıldığım 9 defa Temel Seviye Arapça Tahkik Kursu düzenlendi. İşte tanıtımını yapacağımız Osman Şahin tarafından İSAM Tahkikli Neşir Esasları dikkate alınarak mahirane bir şekilde tahkiki yapılan bu eser, anılan proje kapsamında misyonuna yakışır şekilde göz alıcı mizanpajı, tasarımı ve deri cildiyle yayımlandı.

Şahin, tahkik çalışmasına müellifin hayatını, eserlerini ve tahkikte takip ettiği metodu ihtiva eden bir de *dirâse* kısmı ilave etmiştir. Buradaki bilgilere bakılırsa Ebü'l-Feyz Mehmed Fıkhî el-Aynî muhtemelen 1676 yılında Gaziantep'te doğmuş, küçük yaşlarda İstanbul'a gitmiş, tahsil hayatından sonra Fetvâhane'de müsevvidlik görevi yürütmüş, müderrislik ve çeşitli zamanlarda (İzmir ve Galata) kadılık yapmıştır. O aynı zamanda III. Ahmed dönemi Lâle Devri'nin (1718-1730) meşhur, yeniliklere açık şeyhülislâmı Yenişehirli Abdullah Efendi (öl. 1156/1743) zamanında fetvâ emniyeti görevi de yürütmüştür. Hocasının fetvalarını *Behcetü'l-fetâvâ* (Klasik yayın, İstanbul 2011) adıyla da klasik fıkıh kitaplarının tertibine göre düzenlemiştir. Çeşitli alanlara ait, bir kısmı hala yazma olarak duran on küsur kitabı bulunan Aynî, (1147/1735) yılında vefat etmiştir.

* Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı, m-hayta@hotmail.com

Aynî, henüz 20'li yaşlara baliğ olmadan gençliğinin baharında kaleme aldığını ifade ettiği *Risâle fî edebi'l-müftî*'nin girişinde (s. 47) her ne kadar daha önceki eserlerde bir müftünün iftâ faaliyeti sırasında takip edeceği kuralları, uyması gerekli ahlâkî ve meslekî kodları (edeb-âdab) çeşitli şekillerde dile getirirse de konuya ilişkin müstakil bir eser yazılmadığını, bunu ilk kaleme alanın kendisi olduğunu belirtir. Burada günümüzde çok daha önemli hale gelen intihal yapmadan “sözü sahibine nispet ederek aktarmak” şeklindeki etik kurala bağlılıktan söz eder ve ekler: Sözü sahibine nispet etmek, ihyâu'l-ulumdur (s. 47). Bu risalede 70 küsur esere atf yapmasını hem bu tutumunun bir sonucu hem de ilmî birikiminin bir neticesi olarak görmek gerekir. Müellif yer yer kendi görüşlerini “fakir der ki” veya “ben derim ki” ifadeleriyle belirtir. Daha önce hiç kimse tarafından söylenmeyen özgün hususları ise “daha önce hiçbir yerde görmedim” (lem era) tabiriyle dile getirir.

Risâle fî edebi'l-müftî, ilkin ifade edelim bir fıkıh usulü veya fıkıh kitabı ya da pratik cevaplar içeren bir fetva kitabı değildir. Şer'i-amelî bir meselenin dini hükmünün Hanefî mezhebinin usul ve kaidelerine göre nasıl çözümleneceğini gösteren bir mezhep usulü/fetva usulü kitabıdır.

Risâle, biri mukaddime olmak üzere altı fasıldan teşekkül etmektedir. Müellif, mukaddime (s. 49-54) fetvanın öneminden ve hükmünden söz etmiştir. Ancak bir fetva tanımı yapmamıştır. Haskefî'nin (ö. 1088/1677) *ed-Dürrü'l-muhtâr*'ından yaptığı kadı-müftü farkına dair bir iktibasta “şer'i hükümden haber veren kimse” anlamında müftü ve kadının ortak yanları bulunduğu ancak kadı kararının müftü fetvası gibi istişarî değil ilzâmî/bağlayıcı olduğundan söz eder.

Muhammed b. İbrâhîm el-Hasîrî'den (ö. 500/1107) alıntılarla müftüye sultan ve kadıların da üzerinde bir misyon yükler. Şeriat sahibinin nâibi olan müftüler, her ne kadar idârî olarak sultana bağlı olsalar da sultanlar bile diyâneten müftüye tabi olmak durumundadır. “Sizin fetva vermeye en cüretkâr olanınız, cehenneme atılmaya en cesaretli olanınızdır” (Dârimî, “Mukaddime”, 20) mealindeki hadis, ona göre fetva ehliyetine sahip olmayanları hedef almaktadır. (s. 49) İftâ faaliyeti, prensip olarak farz-ı kifâye olsa da bu makama atanmış olmak veya bir bölgede sadece bir müftünün bulunması halinde farz-ı ayna dönüşecektir (s. 49-54).

Aynî, ikinci fasılda (s. 46-84) müftü olmanın şartlarından/fetva ehliyetinden ahlâkî ve meslekî prensiplerden söz eder. Buna göre bir kimsenin müftü olması için müslüman, ergen, akıllı, dindar, iffetli, âdil olmalı, ayrıca sünneti, fıkıhın vecihlerini ve görev yapacağı belde halkın adetlerini de bilmelidir. Halim selim, yumuşak sözlü, mütevazılık gibi meziyetlere de sahip olmalıdır. Adalet şartına vurgu yapan

müellif, burada iftâ makamına atama yapacak sultan/imam için ehliyet ve liyakat hatırlatması yapar. Buna göre bir devlet başkanının bu makama uygun olup olmadıklarını bilmek için kendi dönemindeki meşhur ilim ehlini soruşturması gerekir. Zira âmme üzerine tasarruf maslahata menûtdur. Sultan bu makamı hak eden birine engel olduğu zaman hem hak edeni mahrum ettiği hem de hak etmeyi bu makama atadığı için iki defa zulmetmiş olur (s. 46-58). Atama sonrası müftünün fıska bulaştığı veya liyakat sahibi olmadığı anlaşılırsa derhal azledilmelidir.

Müellif, bu fasılda daha ziyade ictihad ehliyeti tartışmasına odaklanır. Bu meyanında çeşitli içtihat tanımları yaparak ayrıca müctehid olmanın şartlarından söz eder. Müctehid olmak için fûru bilmeye gerek var mıdır, sorusu önem arz ediyor? Teorik olarak bakıldığında buna gerek yoktur. Zira fûrû-i fıkıh, usul ve ictihadın bir neticesi ve meyvesi olduğundan fûru bilmek bir ön koşul olarak ileri sürülemez. Ancak Aynî burada Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *et-Telvîh* hâşiyesinden dikkat çeken bir alıntı yapar: "Günümüzde ictihad makamı, ancak fûruda mümarese yapmakla elde edilebilir. Bu zamanda bu makama ulaşmanın yolu budur. Ancak sahabe zamanında yol bu değildi. Şu an sahabenin yolundan da gidilebilir, bu da mümkündür." Müellif, bu kanaatin doğruluğuna olan inancını Hasîrî'den yaptığı iktibasla destekler. Hasîrî'ye göre teorik olarak tababeti öğrenen bir kişi, mahir bir doktor yanında uygulama ve staj yapmak suretiyle nasıl tecrübe kazanıyorsa keza müftü olmak isteyen birinin de hazık ulemanın arasında kalarak ne tür sorular sorulduğunu ve bunlara onarın nasıl cevap verdiğini, belde ahâlisinin adet ve örflerinin nasıl dikkate alındığını gözlemlemek suretiyle tecrübe edinmelidir (s. 61-2).

Aynî, çeşitli alimlerden nakiller yapmak suretiyle müftüde aranan ideal niteliğin ictihad ehliyeti olduğunu ve ancak müctehid müftünün fetva verebileceğini ifade eder. Ancak ilerleyen satırlarda müctehid müftü ve müctehid olmayan (mukallid) müftü şeklinde bir ayrıma giderek fetvâ hazırlarken müftülerin ictihad ehliyetlerine göre farklı yöntemlere bağlı kalacağına dikkat çeker. Hatta kendi zamanında müctehid müftü bulunmadığından yakınıdır. Hatta Aynî, mevcut müftülerin verdiği cevapların fetva değil daha önceki ulemanın görüşünü nakilden ibaret olduğuna dikkat çeker (s. 65-67).

Bilindiği üzere bir fetva hazırlanırken genelde şu üç yöntemden biri dikkate alınır ve zorluktan kolaylık derecesine göre şöyle sıralanır: Tahrîc, tercih ve taklid. Tahrîc, bir mezhebe mensup müctehidin nevâzil/vâkıât olarak adlandırılan nevhur bir meseleyi mezhep imamının benimsediği usul ve kaidelere göre çözümlemesi veya nevhur meselenin imamın hakkında hüküm verdiği bir meseleye benzerliği söz konusu ise ortak illetten hareket ederek kıyasla bir sonuca gitmesi demektir.

Aynî, her ne kadar *Risâle fî edebi'l-müftî*'nin hemen girişinde Allah'ın fakihlere istinbat ve tahrîci lütfettiğini ifade etse de tahrîc yönteminden hiç söz etmez.

Tercih yöntemi için ayrı bir başlık açar ve burada mezhep içinde imamdan, ashabdan ve meşâyihden farklı görüşler gelmesi halinde hangi görüşün hangi kritere göre tercih edileceği ve mezhep imamının kavli yerine başka bir kavli tercih noktasında maslahat, örf ve zaruretin etkisi üzerinde durur. Tercih mukallid müftüye nazaran, müctehid müftüye biraz daha geniş alan ve yetki tanır. Mukallid müftü için mezhepte öne çıkmış sahih ve muteber kitapları bilmenin öneminden söz eder (s. 63 vd).

Müftüye makam ve ikbal peşinde koşmaması, bütün vaktini dünya işlerine değil fetva faaliyetine adanması gerektiğini (s.71-72) hatırlatan Aynî, ister mukallid isterse tercih ehli müctehid müftü olsun onlara fetva verirken takip edecekleri bazı tavsiyelerde bulunur. Buna göre soru sorana her görüşü değil doğru olduğuna inandığı görüşü söylemeli, müstefînin kafasını karıştırmamalıdır (s. 68). Fetva verirken müstefînin değil kendi mezhebinin görüşünü dikkate almalıdır. Hatta muhalif mezhebin görüşüyle fetva vermemelidir. Kolay ve maslahata uygun olan ile fetva vermeli halka hileleri öğretmemelidir. Kitaba hürmetle yaklaşmalı, kâğıdı yere atmamalıdır. Fetvanın sonuna mutlaka “vallahu a'lem” yazmalıdır. Fakat fetva Ehl-i sünnet'in üzerinde icmâ ettiği dini bir meseleye ilişkin ise bu durumda “Ve billâhi el-İsmatu” kaydı düşülmelidir (s. 76-83).

Aynî, üçüncü fasılda (s. 45-49) alâmâtü'l-iftâya yani bir mesele hakkındaki muhtelif görüşlerden hangisinin fetvaya daha elverişli olduğunu gösteren ifade ve ıstıhlara (örnek, sahih/esah/eşbeh/evcüh) yer verir. Aralarındaki farka ve kuvvet derecelerine değinir. İhtilafli meselelerde ileri sürülen görüşlerden râcih ve mercuhanı tespit zor bir iş olduğuna dikkat çekerek müftü ve kadıların rast gele ve baştan savma davranmalarını gerektiği yönünde ikazda bulunur. Aksi halde bu, haramı helale karıştırmak suretiyle Allah'a iftira atmak olur. Metin, şerh ve fetva kitaplarının bir meselede teâruz etmesi halinde hangisine güven duyulacağı sorusu önem arz eder. Müellif, önce metin, sonra şerh kitaplarına işaret eder. Zira bu tür eserler mezhebin temel kabullerini nakletmek için yazılmaktadır.

Aynî, dördüncü fasılda (s. 91-94) bilinen ancak kendisiyle fetva verilmeyen beş meseleden söz eder. Örneğin daha önceki fıkıh kitaplarında Ramazan ayında Kur'an hatminden sonra dua yapılmasının mekruh olduğu ifade edilmektedir. Ancak müellife göre bu şekilde artık fetva verilmez. Bu türden meselenin çok olduğuna işaret eden müellif, *Risâle fî edebi'l-müftî*'de böyle bir başlığa, fetva makamıyla

imtihan olan kişilere hakikat ve mahiyetine vakıf olmadıkça -nakilde bulunuyor olsalar bile- o meselede fetva vermemeleri yönünde ihtarda bulunmak için yer verdiğini ifade eder.

Müellif, beşinci fasılda (s. 95-100) kendisiyle daha önce hiç fetva verilmemiş metruk ve mehcur görüşler üzerinde durur ve altı meseleden söz eder. Zahîrüddîn el-Buhârî'nin (ö. 619/1222) *el-Fetâvâ'z-Zahîriyye*'si ve benzeri kitaplara nispet edilen bir fetvadın söz eder. Güya henüz süt emmekte olan erkek çocuğun idrarının kız çocuğunun aksine temiz olduğu söylenmektedir. Oysa hiçbir Hanefî fıkıh kitabında böyle bir ifade yoktur. Erkek çocuğun idrarı da necaset-i muğallazadır. Keza Saîd b. el-Müseyyeb'e (ö. 94/713) nispet edilen bir ifadeye göre üç talakla boşanmış, başkasıyla ikinci bir evlilik yapmış bir kadın, bu kocayla fiilî cinsel hayat yaşamadan ayrılrsa ilk kocasıyla yeniden evlenebilecektir. Müellif, bu fetvanın icmâa aykırı olduğunu, böyle fetva verenlerin de ta'zîr cezasını hak edeceğini belirtir. Süt emmenin nikaha etkisi, iddet esnasında talak, zamanaşımın dava hakkına tesiri, din veya imana küfretmenin talaka eksisi bu başlık altında ele alınan diğer konulardır.

Aynî, altıncı fasılda (s.101-108) müftünün fetvasına karşılık bir ücret veya hediye alıp alamayacağını, hazineden maaş hakkının bulunup bulunmadığını tartışır. Hediye ve rüşvet farkına değinir. Kitabette fetva vermesi halinde müftünün münasip bir ücret alabileceğini ancak kılukalden sakınmak ve şeref ve itibarını muhafaza adına almamak daha uygun olacaktır. Müftü, kadının aksine hediye alabileceği gibi özel davetlere de katılabilir. Rüşvet alması ise haramdır ve meslekten men ve ihraç sebebidir. Hazinden maaş alma hakkı olduğunu dile getiren müellif, ancak bu durumda onun ücretle çalışan bir amele olarak görülmesini doğru bulmaz. Zira müftüler, tıpkı fakihler ve alimler gibi Allah için çalışan ve hakkını Allah'ın malından alan kimselerdir.

Aynî, yedinci fasılda (s. 109-116) birbirinden bağımsız on sekiz meseleyi ele almıştır. Yer yer önceki fasıllarla tedahül olduğu görülmektedir. Burada salâbet-i mezhebiyyeyi taassuptan ayırdığını görüyoruz. Salâbeti, kişinin hak ve doğru olarak gördüğü bir mezheple amel etme şeklinde tarif ederken; taassubu, diğer mezhep müntesiplerine eziyet ve cefa veren bir husus olarak niteler. Yine bu fasılda Züfer b. el-Hüzeyl'in (ö. 158/775) tercihe şayan görüşlerinden bir kısmına değinir (s. 109-116) .

Her ne kadar fetvanın ancak müctehid müftülerce verilebileceği, imamların kavilleri arasında temyiz yapmanın ancak ictihadla mümkün olacağı söylene de onun şahsî kanaati kendi zamanında müctehid bulunmadığından müftünün ya-

pabileceği tek şey, daha önceki ulemanın tercihe şayan gördükleriyle fetva vermek ve onların tashih ettiklerinden ayrılmamaktır. Dolayısıyla mukallid müftüler için sahih ve muteber fıkıh kitaplarını bilme ve bunlardan usulüne uygun nakiller yapmanın önemi ortaya çıkmaktadır. Bir meselede fakihlerin birden çok görüşleri var ve bunların hangilerinin râcih ve sahih olduğuna yönelik bir işaret de bulunmamaktadır, şeklindeki soruyu görüşler arasında seçim yapmasına yardımcı olacak kriterleri ifade ederek cevaplar. Buna göre müftü, örf ve insanların hallerinin değişimini dikkate alır onlara en uygun ve faydalı olanı ve gerekçesi en sağlam olan görüşü tercih eder. Bunu da yapabilecek kudrette değilse sorumluluktan kurtulmak için bunu yapabilen başka birine tabi olur (s. 113).

Aynî'nin fetva âdâbına ilişkin ilk müstakil eseri telif edenin kendisi olduğu iddiası (s. 47) izaha muhtaç görünmektedir. Şâfiî bilgin İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Edebü'l-müftî ve'l-müstefî* (*Şurûtü'l-müftî*) ve Hanbelî alim İbn Hamdân'ın (ö. 695/1295) *Sıfatü'l-fetvâ ve'l-müftî ve'l-müstefî* adlı eserlerini bir kenara bırakırsak Hanefî fetvâ usulüne dair daha önce müstakil risaleler kaleme alındığını da biliyoruz. İlk müstakil Hanefî fetvâ usulü eserine Muhammed ed-Destinâî'nin (hicri 850-950 yılları arası) *Âdâbü'l-müftîn* adlı risâlesi örnek verilmektedir.¹

Destinâî'nin İranlı olması, daha sonraki eserlerin ona az atıf yapması, eserin tek nüshasının bulunması ve risâlenin yaygın bir ilgiye mazhar olmadığı² dikkate alındığında Aynî'nin onu tanımaması ve dört varaklık bu risaleden söz etmemesi olağan karşılanmalıdır. Meselenin mezhep içinde bir çözüme kavuşmaması halinde Destinâî'nin Sünnî diğer mezheplerin görüşlerinden istifade edilebileceğini söylenmesi dikkat çekicidir (s. 267).

Aynî'den önce fetva adabına ilişkin eser kaleme alan diğer bir isim Muhammed Bedreddin eş-Şuhâvîdir (ö. 984/1576). *et-Tırâzu'l-müzheb fi tercihi's-sahîh mine'l-mezheb* adlı eserini adından da anlaşılacağı üzere daha ziyade bir mesele ile ilgili olarak mezhep imamlarından (Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve İmam Muhammed) farklı görüşler nakledilmiş veya mezhep imamlarının görüş belirtmediği bir konuda meşâyıhtan farkı görüşler gelmişse müftü, hangi görüşle hangi kriter gerektireceği göre fetva verecek ve amel edecektir. Şühâvî, risalesini bu problemi çözmek için kaleme aldığını belirtmektedir.³ Kendisinden sonra yazılan eserlerde neredeyse ona hiç atıf yapılmaması, bu Mısırlı yazarın tanınmadığı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla

1 Şenol Saylan, "Muhammed Ed-Destinâî'nin Âdâbü'l-Müftîn Adlı Risâlesi: İnceleme ve Tahkik", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 6/1 (30 Haziran 2019), 245-270.

2 Saylan, "Muhammed Ed-Destinâî'nin Âdâbü'l-Müftîn Adlı Risâlesi", 258.

3 Osman Baydar, "Bedreddin eş-Şuhâvî'nin et-Tırâzu'l-müzheb Adlı Eserinin Tahkik ve Tercümesi", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 2/1 (30 Haziran 2019), 211-257.

Aynî'nin mezkûr şahsı tanımaması veya eserinin kapsamlı olmaması nedeniyle müstakil bir risale olarak kabul etmemesi anlayışla karşılanmalıdır.

Görüldüğü üzere her iki risaleye göre Muhammed Fıkhî'nin *Risâle fî edebî'l-müftî'si* çok daha kapsamlıdır. Bu nedenle ilgili eser, Hanefî mezhebinin ilk kapsamlı fetva usulü niteliğini hak etmektedir. Görüşleri sahiplerine nispet ederek geleneğe yaslanması, telif hakkına hürmet etmesi, yer yer kendi özgün görüşlerini belirtmesi, eserinin kolay ve anlaşılır bir üslup ile kaleme alması *Risâle fî edebî'l-müftî'yi* çok daha önemli hale getirmektedir.

Tahrîcten söz etmemesi, risalenin bir eksiği olarak kabul edilebilir. Ancak müellifin kendi zamanında müctehid bulunmadığını ifade etmesi bu durumu da anlaşılır kılmaktadır. Kaldı ki kendi zamanında müctehid bulunmadığını ifade eden sadece Aynî değildir. Bu, mezheplerin teşekkülünden ve istikrar bulmasından sonra zaman zaman dile getirilen bir husustur. Nitekim Aynî, Hâfızüddîn el-Bezzâzî'nin (ö. 827/1424) *el-Fetâva'l-Bezzâziyye* adlı eserinden “Günümüzde ictihad ehli kimse yoktur” mealinde bir ifade iktibas eder ve ekler: “Bezzâzî'nin zamanı hicrî 900'den öncedir. Tarih bugün hicrî 1107'lere baliğ olmuştur. Bugün iftâ makamına layık çok daha az insan vardır.” (s. 77). Ancak Aynî, fetvahanede tecrübe kesbettikten sonra kaleme aldığı *Risâle fî Hükmi't-Tütün ve'l-Kahve* adlı eserinde mutlak müctehid bulunmasa da mezhepte müctehid vasfına sahip kişilerin her asırda var olduğunu, hiç kimsenin tahrîc ehlinin neslinin tükendiğini iddia edemeyeceğini belirtir.⁴

Kendi dönemini kastederek halkın malına göz diken zalim yöneticilerden milletin malını korumak gerektiğini söylemesi (s. 92), avam-havas fark etmeksizin kendi zamanında çoğu insanın haramı ve helali ayırt etmeyen ifsat ehli olduğunu belirtmesi (s. 92), evrakta sahteciliğin sultan beratlarına kadar vardığını, bu nedenle yazıya güven hususunda dikkatli olunması gerektiği uyarısı (s. 103), tatil gününün Cuma olduğu ifadesi (s. 74), kendi zamanında müctehid bulunmadığını defaatle vurgulaması (s. 70; 76; 77; 79) bu ve benzeri müellifin dönemine ışık tutan ibareler, risalenin değerini artırmaktadır.

4 Şahin, Osman “Risâle fî Hükmi't-Tütün ve'l-Kahve li-Muhammed Fıkhî el-Aynî el-Hanefî Eminü'l-Fetvâ (Dirâse ve Tahkik)”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 31 (2018), 712.